

Eleştirinin Eleştirisi: Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımının Yurttaş Bakışına Dair Bir İnceleme

Meryem Çakır Kantarcıoğlu*

Öz

Bu yazıda Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının kökenlerinden biri olarak ele alınan ve yaklaşımın temel kavramlarından birini oluşturan demokratik yurttaşlık üzerine bir inceleme yapılacaktır. İncelemede Denhardt'ların yaklaşımlarını üzerine kurdukları yurttaşlık kavramının siyasal alan ve ekonomik alan ayrımı açısından var olan liberal varsayımı yeniden ürettikleri ve eleştirel olarak sunulanın kapitalist üretim biçimi ve ona denk düşen toplumsal formasyon¹ açısından, kamu hizmeti kavramının yönetsel olan içinde toplumsal gerçekliğin taşıyıcısı² konumunun niteliğine eğilmediği gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: yeni kamu hizmeti, yurttaşlık, toplumsal formasyon

Critique of the Critique: An Analysis of the Citizens in the New Public Service Approach

Abstract

In this paper, the New Public Service approach will be examined on the basis of democratic citizenship as one of the root concept of it. The paper is a critic about Denhardt's consideration on citizenship which is reproducing the presupposed liberal assumption of separation between political and economical realms without pondering the public service as a carrier of social reality in administrative being in terms of capitalist mode of production and its corresponding social formation.

Keywords: new pulic service, citizenship, social formation

Giriş

Eleştirel okulun temsilcilerinden olan Janet V. Denhardt ve Robert B. Denhardt, modern kamu yönetiminin eleştirisini Frankfurt Okulu'nun temel argümanlarından, özellikle de Habermas'tan etkilenerek bir zemine oturtmuşlardır. Denhardt'lar eski ve yeni olarak ayırdıkları kamu yönetimi olgusunun genel olarak

Makale gönderim tarihi: 01.05.2016 Makale kabul tarihi: 07.06.2016

* Araş. Gör. , Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mcakirdicle@gmail.com

1 Toplumsal formasyon kavramı Poulantzas tarafından tarihsel varoluşun bir momentindeki toplumsal bir bütünü ifade etmekte, belli bir üretim tarzının kendisini birleştiren diğer üretim tarzları üzerinde egemen olduğu kompleks bir üniteyi oluşturmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Poulantzas, 2003.

2 Yönetsel olanın toplumsal gerçekliğin taşıyıcısı olma niteliği için Akbulut (2010: 53), yönetsel olan toplumsallığın oluşturu bir unsuru olmadığını, yönetimin toplumsal gerçekliğin bir oluşturu konumunda bulunmadığını ve yönetimin toplumsal gerçekliğin bir taşıyıcısı olduğunu ifade etmektedir.

işletme disiplinine yakın durduğunu, kendi özgünlüğünü oluşturma ve yerleştirme açısından etkisiz kaldığını, verimlilik, etkinlik, rasyonellik ve kârlılık gibi konulara odaklanılmanın siyaset ve yurttaşlık olgularından kopukluğu arttırdığını ve genel olarak teknik sorunlarla ilgilendiğini söylemektedirler (Zengin, 2008: 2). Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı, eleştirilen bu olguların aşılmasına yönelik olarak ortaya konulmuştur.

Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının öncüleri sayılan Denhardt'lar, Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımını kamu hizmetini, demokratik yönetişimi ve sivil katılımı merkezine yerleştiren, yönetim sistemi içinde kamu yöneticilerinin rolleri hakkındaki bir dizi düşünceyi barındıran hareket olarak tanımlamaktadırlar (Denhardt ve Denhardt, 2007: 24). Yaklaşımlarını açıkladıkları kitaplarını iki ana bölüme ayırıp kitabın ilk bölümünde, kamu hizmetinin saygınlığını ve değerini arttırmayı, ikinci bölümde de demokrasi, yurttaşlık kamu yararı gibi kamu yönetiminin önde gelen değerlerini yeniden öne çıkarmayı hedeflemektedirler (Denhardt ve Denhardt, 2007: xi).

Sayılan değerler bakımlardan Yeni Kamu Hizmetini Eski Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımlarından ayırmaktadırlar. Genel olarak bu iki çizgiden farklılaşma iddiasıyla eleştirdikleri üzerinden Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımını kurmuşlardır. Öncelikle yurttaşlık bağlamında Eski Kamu Yönetimi olarak ele aldıkları klasik kamu yönetimi/yönetim bilimi düşünlerine yönelik eleştirilerine, daha sonra da Yeni Kamu İşletmeciliğinin müşteri temelli kamu hizmeti anlayışının Yeni Kamu Hizmetince eksik ve hatalı bulunan noktalarına değinmek gerekmektedir. Böylelikle Yeni Kamu Hizmetinin eleştirdiği yaklaşımlarla ontolojik açıdan büyük farklılıklar içinde olmadığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Eski Kamu Yönetimi anlayışı, büyük oranda hizmetlerin doğrudan gönderilmesiyle ya da bireylerin ve şirketlerin davranışlarının şekillendirilmesiyle ilgilenebilir. Bireyler ve şirketler, hizmetlerin alıcı tarafı olarak kullanıcı (*client*) biçiminde tanımlanmaktadırlar. "Client" in kelime kökeni, Latince bağımlı ya da izleyici anlamına gelmektedir. Buna göre hizmet kullanıcıları, yardıma ihtiyacı olan pasif ve devlet yardımlarından geçinen bir topluluk olarak algılanmaktadır. Kullanıcılar, hizmet verenin kontrolü altına girip bağımlı hale gelmektedirler. Böylece birçok hizmet kullanıcısı bürokratları üstten bakan, kibirli ve saygısız kişiler olarak görmektedir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 57).

Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı yurttaşları müşteri olarak tanımlamakta, onların politik davranışlarını, demokrasinin ekonomik teorisi olarak ileri sürdükleri yaklaşıma dayandırmaktadırlar. Siyasi partilerin oy kazanmak için bir kaynak olarak gördükleri müşteriler, kendi çıkarlarını maksimize etme peşindeki bireyler olarak görülmektedir. Buna göre bireylerin oy verme davranışları politikadan uzak biçimde, oy vermek için harcadıkları zaman karşılığında bir fayda beklemeyi ifade etmektedir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 57). Yurttaşlık ekonomik bir yaklaşımla ele alınmakta, politik olan ekonomik olana evirilmektedir.

Denhardt'lara göre bu bakış açısı, yurttaşların devlet karşısında yalnızca müşteri oldukları anlamına gelmektedir. Oysa yurttaşlar devlet karşısında salt bir müşteri olmaktan çok, devletin sahibidirler (Denhardt ve Denhardt, 2007: 58-59).

Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı ise Eski Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımlarının yurttaş kavramını içermemelerinden ve yurttaşlıktan kopuk olan yapılarından dolayı yapılan eleştiriden beslenmektedir. Denhardt'lara göre Yeni Kamu Hizmetini diğer yaklaşımlardan ayıran onu oluşturan kökensel teorilerdir. Denhardt'lar, Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımın kökenlerini dört teoriye dayandırmaktadırlar. Bu teorilerin farklı katkılarıyla Yeni Kamu Hizmeti anlayışının şekillendiğini, eski ve yeni kamu yönetimi/işletmeciliği anlayışlarından farklılaşmayı temsil ettiğini söylemektedirler. Bu dört teori şöyle sıralanabilir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 27): Demokratik yurttaşlık teorileri, toplum ve sivil toplum modelleri, örgütsel hümanizm ve yeni kamu yönetimi ve post-modern kamu yönetimi.

Denhardt'lar Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımlarını yurttaşlık üzerine kurmaktadır. O halde kastedilen yurttaşlığın nasıl tanımlandığına bakmak gerekmektedir. Öncelikle yurttaşlık kavramını iki biçime ayıran Denhardt'lar, ilk biçimi hukuksal sistem içindeki haklar ve yükümlülüklerle donatılmış yurttaş olarak ele alırken ikinci biçimi, ilkinde bir alternatif görmektedirler. Yurttaşlığın ikinci biçimi, bireylerin hukuksal statülerinden bağımsız olarak siyasi bir topluluğun üyeleri olmalarından, hak ve yükümlülüklerinden daha geniş bir anlama gelmektedir. Bu yurttaşlık biçimi, bireylerin siyasi sistemi etkileme kapasiteleri ile ilgilidir, aktif yurttaşlığı ifade etmektedir. Yurttaşlığın ilk biçimi hukuksal bir tanımla içerirken ikinci biçimi, hak ve sorumlulukları da içeren bir etik tanımla içermektedir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 46). Denhardt'ların yurttaşlık tanımları bu ikinci biçimi esas almaktadır (Denhardt ve Denhardt, 2007: 27).

Denhardt'lar kamu hizmetlerinin verilmesinde göz önünde bulundurulması gereken bir olgu olarak yurttaşlık kavramını ve içeriğini etik açıdan doldurmuşlardır. Yurttaşlık teorilerinden genel bir çıkarsama yaparak Yeni Kamu Hizmetinin alıcısı konumundaki kişileri belli bir konuma yerleştirmişlerdir. Bahsedilen teoriler Poccok'un tarihsel bir sıralamayla açıkladığı Aristotle, Gaius, Rousseau, Mill, Madison ve Jefferson'un yurttaşlık tanımlarından oluşmaktadır (Denhardt ve Denhardt, 2007: 46-49).

Aristo açısından yurttaşlık, ideal ve gerçek arasında "bitmemiş bir diyalog" olarak tanımlanmakta, ideal olarak ifade edilen, Aristo'nun Politika kitabındaki yurttaş tanımını içermektedir. Denhardt'ların Aristo'dan alıntılanarak yaptıkları tanım şöyledir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 46): "Yurttaşlar polis içinde birbirine bağlanır, kendilerinin potansiyellerini burada gerçekleştirirler. İnsanlar aktif, toplumsal ve ahlaki yaratıklar olarak hayatın amacını ararlar, daha iyi bir sonuca varmak isterler, böylece kendileri hakkında karar verme yetisine sahip olurlar." Roma hukukçusu Gaius'a göre ise insanlar şeylerin sahipliği üzerine oynarlar, bu oyunun da düzen-

lenmesi gerekir. Böylece yurttaşlık düzenlenen, hukuksal bir konu olur (Denhardt ve Denhardt, 2007: 46-47). Rousseau da Aristocu tanımı takip ederek yurttaşlığın kamusal işlere katılan, kendi çıkarlarını toplumun çıkarından üstün tutmayan ve topluluk içinde yaşayan bir içeriği olduğunu söyler. Mill de benzer şekilde demokratik bir devletin yurttaş katılımını gerektirdiğini belirtir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 47). Sonra gelen dönemde, Amerikan Anayasası'na değinilmektedir. Bu Anayasa'ya göre yurttaş katılımına dair şüpheli bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Denhardt'lara göre yurttaşlık tanımı mülkiyet sahibi beyaz insana özgülenmiştir. James Madison ve Hamilton tartışmasında, yurttaşlığa dair bazı karşıtlıklar çıkmıştır. Dönemlendirmenin sonunda Denhardt'lar, Amerikan devletinin tamamen olmasa da demokratik bir sistem olduğu, yurttaş katılımının da bunun için önem arz ettiği yorumunu yapmışlardır (Denhardt ve Denhardt, 2007: 47-48).

Denhardt'lara (2007: 49) göre son dönemde politika denilince ilk akla gelen şey siyasi liderleri, bürokratları ve çıkar gruplarını kapsayan bir iktidar politikasıdır. Burada yurttaş yoktur. Buna karşıt olarak yurttaş kavramının üzerine gidilmelidir. Örneğin yüksek yurttaşlık ve düşük yurttaşlık tartışmasında yüksek yurttaşlık, Aristo, Rousseau ve Mill'in tanımlarına uygun olarak iktidar ve otoritenin büyük oranda bölünmüşlüğü ve yurttaşların otorite paylaşımında eşitçe yer almasını ifade etmektedir. Düşük yurttaşlık ise Thomas Hobbes ya da diğer çağdaş elit teorisyenlerinin savunduğu gibi otoritenin hiyerarşik dağılımının ve en tepede bulunanların otoritenin büyük bölümünü ellerinde tutmalarının gerekliliği anlamına gelmektedir. Modern Amerikan düşüncesi düşük yurttaşlığı destekler niteliktedir (Denhardt ve Denhardt, 2007: 49).

Tanımların genel niteliklerine bakılırsa Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının dayandığı yurttaşlığın aktif bir katılımı, genel çıkarı, kamu yararını, kamusal işlere katılımı, kişinin kendi çıkarlarını bir kenara bırakıp toplumun ortak çıkarını gözetmesini, devlet işlerine ilgi duymayı, demokrasiyi, bireysel hakları korumayı, yüksek yurttaşlığı ifade ettiği söylenebilir. Metnin bundan sonraki kısmında, Denhardt'ların Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımına temel aldıkları yurttaşlık ya da demokratik yurttaşlık kavramları üzerine bir inceleme yapılması hedeflenmektedir. Gerçekten de kamu yönetimi/idare/bürokrasi olarak adlandırılan yönetsel olanın formasyonları, kendi içlerinde toplumsal gerçekliğin bütün ağlarına yönelik olarak eşitlik nosyonuna dayalı bir yapıyı gerçekleştirebilirler mi? Kamu hizmeti kavramının kendisi kapitalist üretim biçiminin tamamlayıcısı olarak devletin bir etkinliği ise yurttaşlık bağlamında ele alınan bir kamu hizmeti anlayışı iktisadi olandan ayrıştırılabilir mi?

Modern yurttaşlığın tarihsel bağlamından kopararak toplumsal ilişkiler ve toplumsal gerçekliklerin bütününe dâhil olduğu toplumsal formasyondan bağımsız biçimde yalnızca siyasal alanın içerisine sıkıştırılmış bir ideal olarak ele alınması, kavramın içeriğinin normatif olarak doldurulup evrensel bir içeriğe büründürülmesine neden olmaktadır. Oysa yurttaşlık kavramının modern dö-

neme özgü tarihselliğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu bakımdan yurttaşlık ya da demokratik yurttaşlık kavramlarının toplumsal gerçekliğin içerisinde konumlandırılmaları için iktisadi olandan yalıtık olmayan biçimde ele alınmaları gerekmektedir. Biçimsel yalıtıklığın oluşumu, kapitalist üretim biçiminin ve devlet- toplum ilişkilerinin üretim biçimine denk düşer şekilde tamamlayıcı niteliğinin ortaya çıkışı ile ilişkilidir.

Marshall'a göre yurttaşlık tarihsel açıdan medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal hakların bir araya gelişinden oluşmuştur. Bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü ve adalet hakkı gibi unsurlar medeni hakları oluştururken, siyasal karar alma süreçlerinde seçmen ve seçilen olarak katılma hakkı siyasal hakları ifade etmektedir. Sosyal haklar ise ekonomik refah ve sosyal güvenlik haklarından eğitim ve sosyal hizmet gibi alanlara kadar genişçe bir içeriğe sahiptir (Marshall, 2000: 21). Marshall'ın üç düzlemli yurttaşlık tanımı, Denhardt'ların yurttaşlık tanımına benzer nitelikler taşımaktadır. Yurttaşlığın tanımında kullanılan katılım, oy verme, konuşma hakkı ve özgürlüğü, adalet, eğitim hakkı ve diğer haklar gibi unsurların daha önce Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının yurttaşlık bakışını oluşturduğunu söylemiştik. Fakat bu sınıflandırma bazı açılardan eleştirilebilir bir niteliğe sahiptir.

Poggi, yurttaşlık kavramını açıklarken yurttaşlığın devletle kurduğu ilişkiyi bazı veçhelerle ayırmaktadır. Bu veçhelerden ilki, uyruk olarak yurttaşlardır. Uyruk olarak bireyler, hükmedenlerin egemenliği altındaki uyruk niteliğinden yurttaşlık konumuna gelmiş olsa bile Poggi (2011: 40), "nüfusun ögeleri tek tek yurttaşlık özellikleriyle donatılmış olsun olmasın, devlet esasen bir kurallar sistemi, bölünmüş bir toplumun bir bölümünün diğer bölümü üzerinde tahakküm uygulamakta kullandığı bir dizi düzenleme ve uygulamadır" demektedir. Poggi (2011: 40) liberal demokraside siyasal alan açısından kilit olanın, hükmedenle hükmedilen arasındaki itaat ilişkisi olduğunu belirtmekte, yurttaşların gündelik yaşamda devletin itaat ettirmeye dönük faaliyetlerinden ötürü tepelerine dikilen bir şey olduğunu söylemektedir. Zira Birleşik Devletler gibi temsili demokrasinin siyasal alanı şekillendirdiği ülkelerde yurttaşlık kimliği, yurttaşları birbirine bağlamaktan çok onları hem kurucusu hem de uyruğu olduğu hükümete bağlamakta, yurttaşlar hükümetlerle olan ilişkilerinden dolayı yurttaşlık statüsü elde etmektedirler. Yurttaşların kendileri gibi olan yurttaşlarla ilişkileri özeldir ve diğer yurttaşlarla yurttaşlık hakkında hiçbir ortak duygu taşımamaktadırlar (Barber, 1995: 273). Marx (1997: 50) da bu ayrışıklığı tarif ederken şöyle demektedir:

Sivil toplum kendisini, devlet yaşamından, yalnızca, tüm ulusal, doğal, moral, teorik ilişkileri insana dışsal kılan Hristiyanlığın egemenliğinde tümüyle ayırır, insanın tüm tür bağlarını koparır, bu tür-bağların yerine egoizmi, bencil gereksinimi koyar ve insan dünyasını atomize olmuş, biri diğerine düşman bireylerin dünyasına çözüştürür.

Bireylerin birbirinden yalıtıklığı, iktisadi alanın bir yansıması olarak siyasal alanda yurttaşlığı biçimlendirmektedir. Kapitalist toplumsal formasyonda iktisadi alanın bireyler üzerinde yarattığı ayrışıklık ise mülkiyet ilişkileri ve doğrudan özel mülkiyetin kendisine özgü niteliğine ilişkindir. Zira Marx (1997: 33-34) iktisadi alanda yaratılan ayrışıklığın siyasal alana ve politik olana yansımasını şöyle ifade etmektedir:

Ancak, insan hakkı olarak özgürlük, insanın insana bağlılığına değil, tersine insanın insandan ayrılışına dayanır. Bu, bu ayrılışın hakkıdır, kendi içinde sınırlanmış bireyin hakkıdır. İnsanın özgürlük hakkının pratik uygulanımı, insanın özel mülkiyet hakkıdır... İnsanın özel mülkiyet hakkı, demek ki, diğer insanlarla ilintisiz, toplumdan bağımsız biçimde, dilediği gibi servetinden yararlanma ve onu tasarruf hakkıdır, özel çıkar hakkıdır. Bu bireysel özgürlük ve onun uygulanımı sivil toplumun temelini oluşturur. Bu, her insanın öteki insanlarda, özgürlüğünün gerçekleştirimini değil, sınırını bulmasına yol açar.

O halde yurttaşlık kavramı modern döneme özgü ya da modern dönem öncesine ait içeriği ile birlikte, bölünmüş toplumun iki farklı sınıfının/grubunun ilişkiselliği açısından belirleyici değildir.

Vergi yükümlüleri olarak yurttaşlar, Poggi'nin tarif ettiği yurttaşlık veçhelelerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Önceleri kralın hükmedilenlerden mali kaynakları toplamak için aristokrasiden ve askeri sınıftan duyduğu onay ve destek ihtiyacı temsil edilmeyenin vergilendirilmeyeceği ilkesinin doğuşuna kaynaklık etmiştir (Poggi, 2011: 41). Fakat daha sonra modern devletin yayılması ve masrafların artması sonucu, yeni ortaya çıkmış burjuvazinin ve orta sınıfın servetlerinden de yararlanmak istenmiş, böylece "söküp alma" faaliyetinin hareketli servet türlerine yönelmesi amaçlanmıştır. Bu da devletin büyük oranda vergilendirmenin hesaplanabilir, öngörülebilir, denetlenebilir ve rutinleşmiş biçimlere yönelik olarak uyarlanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Kamu borçlanması yoluyla savaşları finanse etme yoluna başvurulduğu zaman, yurttaşlık önemli bir unsur haline gelmiştir (Poggi, 2011: 42). Poggi'yi destekler nitelikte olan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin (2016) 13. ve 14. maddelerinde, yurttaşların vergilendirilmesine dair şöyle denilmektedir:

Kamu gücünün devamını sağlamak ve idarenin masraflarını karşılamak için herkesin vergi vermesi kaçınılmazdır. Vergi, tüm yurttaşlar arasında olanakları oranında eşit olarak dağıtılır. Tüm yurttaşların bizzat ya da temsilcileri aracılığı ile verginin gerekliliğini belirlemeye, vergilemeyi serbestçe kabul etmeye, vergi gelirlerinin kullanılmasını gözlemeye ve verginin miktarını, matrahını, tahakkuk biçim ve süresini belirlemeye hakkı vardır.

O halde yurttaşlık kavramı ilk olarak devletin ikincil bölüşüm ilişkilerinde yurttaşlara mali kaynak sağlaması ile değil, yurttaşlık olgusunun vergi toplamada işlevsel bir fayda sağlanması ile bir anlam kazanmıştır. Yurttaşlık bu düzlemde, hükmedenin mali bakımdan söküp alma işini kolaylaştırırken işlevsel bir yarar sağlamıştır. Aynı zamanda vergi verme tüm yurttaşlara yaygınlaştırılmıştır. Böylece devletin mali kaynaklarının artması sağlanmıştır.

Neocleous'a (2015:185-186) göre sınıfsal mücadelelerin, çatışmaların, farklılıklar ve ilişkilerin yurttaşlık kavramının kendisiyle birlikte görünmez kılınması, iktisadi alan ile siyasal alanın modern döneme özgü ayırımına denk düşmektedir. Kapitalist demokrasi modelinde yurttaşın yurttaşlık konumu ile sınıfsal konumu arasındaki ayrılık iki yönlüdür. İlki bireyin toplumsal ve iktisadi konumunun yurttaşlık durumunu etkilememekte ve kapitalist üretim biçimine denk düşen siyasal gerçeklik olarak demokrasi bu etkilenmeyişi ifade etmektedir. Diğer taraftan kapitalistin işçilerin artı emeğini sömürme gücü, yurttaşlık statüsünden kaynaklanan herhangi bir ayrıcalık sağlamadığı ve yurttaşlık konumuna bağımlı olmadığından yurttaşlık hakları açısından bir eşitsizlik yaratmaz ya da var olan eşitsizlik yurttaşlık nedeniyle yok olmaz. Bu da kapitalist demokrasiyi sınırlandırmaktadır. Sermaye ve emek arasındaki çelişki ve ilişki, yasalar önünde bir eşitlik ya da oy verme hakkıyla birlikte var olmaktadır. Kapitalizmin siyasal alanını şekillendiren demokrasinin sağladığı bu eşitlik, hem sosyo-ekonomik alandaki eşitsizliklerle birlikte var olmaya devam eder, hem de düzeni bozucu bir etki göstermez (Wood, 2008: 247). Devlet açısından da,

...özel alan içinde var olan sınıf farklılıklarının devlete göre yalnızca özel bir anlam taşıdıkları, yani hiçbir siyasal anlam taşımadıkları kendiliğinden anlaşılıyor... Yasama etkinliğinde burjuva-sivil toplum (özel kişiler alanı) "farklılaşmamış bir yığın" olarak görünmekle hiçbir tehlikeye koşmuyor, çünkü böyle bir yığın gerçeklikte değil ama ancak imgelemde var oluyor. Gerçekten varolan yığınlar, büyük ya da küçük yığınlar (kentler, kasabalar vb.) oluşturuyor, ama bu (nitel) fark olumsuz taşıyor; bu yığınlar ya da daha doğrusu bu yığın yalnızca görünüşte 'atomlara bölünmüş bir yığın' olmakla kalmıyor, ama gerçekten öyle oluyor...(Marx, 1997: 112)

Modern yurttaşların oluşturduğu topluluk tam da bu bölünmüş yığınlara denk gelmektedir. Yığınlaşmış bölünmeler ise atomize bireyleri, diğer bir deyişle modern yurttaşları temsil etmektedir. Devlet karşısında modern yurttaşın hak ve yükümlülükleri, onun toplumla kurduğu ilişkideki en temel bağlardan biri haline gelmektedir. Benzer biçimde Poulantzas'a göre, egemen burjuva ideolojisinin hukuksal ve politik olana bağlı olarak rolünü ayrıcalıklı bireylerin karşısında tümel olanın bütün sınırlarına ve kudretine vâkıf gibi tüm toplumun çıkarlarının sağlanmasında ve temsilinde birincil olan devlet (Poulantzas, 2003: 248), atomi-

ze bireylere eşit, özgür ve yurttaşlardan oluşan yapılandırılmış bir ulusallık atfetmektedir. Birbirine yapılandırılmış atomize bireylerin siyasal alandaki bu biçimsel eşitliği, modern devlete halk iradesinin yansımaları olarak ideolojik bir meşruiyet sağlamaktadır.

Devlet açısından yurttaşlık statüsünün niteliği aşağı yukarı belirlendiğine göre yönetsel gerçeklik içerisinde, Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının değer-yüklü yurttaşlık içeriği ile birlikte oturduğu düzlem somutlaştırılabilir bir niteliğe bürünmektedir. Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının yurttaş anlayışı, aynı zamanda kamu yönetsel bir içeriğe büründürülerek bir yönetsel gerçeklik olan bürokrasi yapılanmasıyla iç içeliği gerektirmektedir. Buna göre bürokratların yurttaşlarla karşılıklı fikir alışverişinde bulunması, onları yönetsel karar alma süreçlerine katması gerekliliği savunulmaktadır. O halde bir yönetsel gerçeklik biçimi olarak bürokrasi ve bürokratlar, temsili demokrasi içerisinde yurttaşlarla olan ilişkileri bakımından hangi zemine oturmaktadır? Gerçekten de kapitalist toplumsal formasyonun bütünlüğü içerisinde atomize yurttaşların bürokrasi mekanizmasına doğrudan katılımının ve siyasal-yönetsel karar alma süreçlerinde etkin ve etkili olmalarının bir geçekliği var mıdır? Bu gibi sorulara cevap vermek üzere metnin buraya kadar olan bölümü, bir altyapı oluşturma çabasını içermiştir. Metnin devamında da yurttaşlığın yönetsel olanla çakıştığı noktalar ele alınacak, böylece Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımının yurttaşları kamu hizmetinin alıcıları olarak konumlandıkları yöneten ve yönetilen ilişkisinde kurulan düzlem sorgulanabilecektir.

Yurttaşlık kavramının modern bir içerikle yeniden şekillenme süreci yönetsel olanın ortaya çıkışıyla ilgilidir. Ulus-devlet, siyasal ve yönetsel bir varlık olarak yurttaşlık temelinde tanımlanmaktadır; ulus devletin bütünleştirici ve birleştirici unsuru yurttaşlardır (Akbulut, 2007: 256). Yönetsel olanın bu bütünlük içinde yönetsel bir gerçekliğe dönüşmesinde yurttaşlık önemli bir konumdadır. Yönetim bilimi ya da kamu yönetimi açısından modern devletin unsurları olan yurttaşlar, 19. yüzyılın sonlarına doğru bireysel haklara sahip ve kamu yararına katkı sağlayan bu haklarla devlet meşruiyetinin sağlanmasının temel unsuru olmuşlardır (Skinner, 2011: 16).

Yurttaşların yönetimi ve idaresine dair yönetsel mekanizmalar ve süreçlerin ortaya çıkışı, yurttaşların yasal bir özne ve yönetsel bir nesne haline gelmeleriyle birlikte değerlendirilir. Bireylerin bu yönetsel gerçeklikler aracılığı ile yönetilmesi ve denetlenmesi için işçi sınıfını bir sınıf olarak değil, tek tek bireylerin toplamı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Yine bireylerin yönetimin nesnesi olabilmeleri için hakkın öznesi olmaları zorunludur. Bu da İngiltere'deki siyasal yönetimin yurttaşlık kavramını kapsam olarak genişletmesiyle ve oy hakkının yaygınlaşmasıyla paralel olarak geliştiğini göstermektedir (Neocleous, 2015: 186-187). Oysa Marshall'ın yurttaş kavramsallaştırması, Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımına benzer şekilde yönetime dair ayrıntılı bir fikir sunmaz. Yeni Kamu Hizmeti anlayışında da yönetilen ve yöneten arasındaki ilişki biçimsel olarak ele alınmak-

ta, yalnızca söylem ve karşılıklı konuşma üzerinden yurttaşlar ve bürokratların yönetime katılabileceği savunulmaktadır. Denhardt'ların (2007: 50) bürokratlar ile yurttaşlar arasında kurduğu bağa bakıldığında şöyle dedikleri görülmektedir: a. Aktif katılım yoluyla en iyi siyasi sonuçları elde etmeye en yakın durumda oluruz, bu sonuçlar halkın tümünün ya da belli grupların demokrasi normlarıyla uyuşan kararlarını yansıtır, b. Katılım yoluyla Thompson'un demokratik amaç diye tanımladığı en fazla sayıdaki vatandaşın çıkarlarını güden kararlar ve kurallara erişebiliriz. Kamusal işlere geniş bir yurttaş katılımı sayesinde yurttaşların bireysel ve kolektif çıkarları devlet memurları tarafından duyulur ve bunlara karşılık verilir, c. Demokratik katılım, devletin meşruiyetini artırır. Karar alma sürecine katılan insanlar alınan kararları ve bu kararları alma sürecini yürüten kurumları desteklemeye daha meyillidirler.

İlk maddede, katılım yoluyla toplumun büyük bölümünün kararlarının yansıtılacağı belirtilmektedir. O halde Denhardt'lar toplumun büyük bölümünün yalnızca siyasi alana katılım yoluyla siyasi alanda eyleyenlerin ve yönetsel alanda faaliyet yürüten bürokratların kararlarını oluşturabileceğini söylemektedirler. Toplumun büyük bölümü açısından, daha doğrusu Denhardt'ların betimledikleri kendi toplumlarının büyük çoğunluğu açısından bakıldığında, Amerika Birleşik Devletlerinde son yirmi yıl içerisinde en yoksul kesimi oluşturan ailelerin toplam gelirinin %21 oranında düştüğü, fakat aynı zamanda en zenginlerin %20'sinin toplam gelirinin %22 arttığı, bu eşitsizliğin de katlanarak devam ettiği görülmektedir (Bauman, 1999: 134). Bauman (1999: 134), Amerikan Kongre üyelerinin yarısından fazlasının büyük bir hevesle desteklediği devlet yardımlarının kesilmesi uygulaması nedeniyle 2006 yılı itibarıyla beş milyon Amerikalı çocuğun sefalet içinde büyüyeceğini belirtmektedir. Denhardt'ların toplumun büyük çoğunluğunun siyasi sonuçları etkileyebileceği düşüncesi ile Bauman'ın belirttiği veriler birlikte düşünüldüğünde Kongre üyelerinin büyük çoğunluğunun yoksullara devlet desteğinin kaldırılmasını desteklemesi, beş milyon yoksul çocuğun ve ailelerinin düşecekleri yoksulluğun görmezden gelindiğini ve onlara ait kararların yansıtılmadığını göstermektedir.

Diğer taraftan yurttaşların kamusal işlere katılımı yoluyla seslerini bürokrasiye duyurabilecekleri ve bürokratların, yurttaşların isteklerine cevap verebileceği söylenmiştir. O halde bürokrasinin ve bürokratların gerçekten de tüm yurttaşların sesini duyabilecek nitelikte olup olmadığını tespit etmek gerekmektedir. Bürokrasi "devletin örgütleyici faaliyetlerinin, kitlelerden ayrılmış ve onların üzerinde duran ayrıcalıklı insanlardan" oluşan bütün (Fişek, 2016: 22) olarak da tanımlanmaktadır. Bürokratlar, devlet işlerini kendi adlarına ya da soyut bir devlet adına yönlendirmeyip egemen sınıfın yönetsel işlerini düzenleyen birer ajan gibi davranabilirler (Fişek, 2016: 23). Tam da bu yüzden bir yönetim biçimi olarak bürokrasi, burjuvazinin gelişiminin özel bir ürünü olarak bir yandan feodal kalıntıları ortadan kaldırma diğer yandan da işçi sınıfı mücadelelerini baskılama yo-

luyla burjuvazinin/egemen sınıfın bir silahı niteliğine bürünmektedir (Fişek, 2016: 74). Denhardt'ların Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımında, mübadele ilişkilerinden ve artı değere el koyan ve artı değerine el konulan açısından sınıfsal çatışmalara, modern devletin yürütme fonksiyonu açısından bakılmamaktadır. Zira modern demokrasinin bürokrasi formasyonu üst sınıflar tarafından biçimlendirilmiş ve kademe kademe alt sınıfları şekillendirmek üzere (Neocleous, 2015: 190) yurttaşlık üzerinden yaygınlaştırılmıştır. Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı bu gerçekliğe gözünü kapatmış durumdadır. Denhardt'ların yaklaşımı, kapitalizmin toplumsal eşitsizlikle yan yana var olabilen ve seçkinler ile emekçi kitleler arasındaki ilişkiye dokunmayan, yurttaşlar arasında biçimsel bir eşitliğin olduğu "biçimsel demokrasinin" ortaya çıkışını (Wood, 2008: 248) ve biçimsel demokrasi içinde bir yönetsel gerçeklik olarak bürokrasiyi perdelemektedir. Bürokratların ve bürokrasinin yukarıda açıklanan nitelikleri ile birlikte düşünüldüğünde Denhardt'ların bahsettiği anlamda yurttaş katılımı yoluyla bir toplumun tümünün taleplerine yanıt verilebileceği söylemi temelsiz kalmakta ve kolayca çürütülmektedir.

Denhardt'lar kamusal işlere yurttaş katılımının hangi araçlar ve yöntemlerle gerçekleştirileceğine dair bir ipucu vermemişlerdir. Siyasi alanda biçimsel eşitliğe erişebilmiş atomize bireylerin kamusal işlere katılım konusunda hangi faaliyetleri yürüteceklerine değinilmemiştir. Modern devletin yurttaşlara katılım imkânı verdiği en önemli hususlardan birisi genel oy hakkıdır. Siyasal alana yurttaş katılımı genel oy hakkı yoluyla sağlanmaktadır. Katılım açısından genel oy hakkı, bir genelliğin, bir toplumsallığın ve homojen bir bütünün iradesinin temsili anlamına gelmektedir. Fakat katılım-temsil ilişkisi bağlamında genel oy hakkının niteliği önem taşımaktadır. Neocleous'a göre (2015: 188), böylece toplum herhangi bir toplu talebi dile getirme yetisinden ve gerçekliğinden yoksun, pasif bir nesne, bir olgu haline gelmektedir. İşçi sınıfının burjuvazi ile birlikte seçme ve seçilme hakkına sahip olması, sınıfı bireylerden oluşan bir toplama bölmektedir. Seçmen kitesinin bir bölümünü oluşturan sınıfsızlaştırma girişimi de böylece genel oy hakkı ile somutlaştırılmış olmaktadır. Tek tek bireylerine ayrılıp atomize yurttaşlara dönüşmüş sınıfın, genel çıkar, kamu yararı ve genel oy hakkı gibi söylemlerle başka biçimlerde birleşmesi sağlanmaktadır (Neocleous, 2015: 188). İktisadi alanda oluşmuş sınıfsal farklılıkların siyasal alanda yokmuşçasına genel oy hakkı vasıtasıyla yönetsel gerçekliğin belirlenmesine ve karar alma süreçlerine tüm toplumun katılabileceği fikri gerçekçi görünmemektedir. Denhardt'lar tarafından üstünkörü bir biçimde geçirtilen yurttaş katılımının aynı zamanda bürokrasi tarafından bir karşılığının olduğu fikri temelsiz bir açıklama gibi durmaktadır. Zira bürokrasi, karar alma sürecinde çoğu zaman bağımsız değildir, bağımsız olduğu durumlarda da yurttaşların katılımı yoluyla anlatmaya çalıştığı düşüncelerinin nasıl bir karşılık bulacağı muammadır.

Yurttaşların yönetime katılmasıyla teker teker bireylerin çıkarlarına veya kolektif çıkarlara bürokrasi tarafından karşılık verileceği fikri aynı zamanda genel çıkar, kamu yararı, genel yarar gibi liberal söylemleri de temsil etmektedir. O halde genel çıkar ya da genel yarar terimlerinin temelde hangi zemine oturduğuna bakmak gerekmektedir. Bir kere Denhardt'ların kolektif çıkarlar ile bireysel çıkarların çelişmeyeceğine dair ön kabullerinin olduğu görülmektedir. Oysa Marx ve Engels'e göre (1976: 36):

Bireyler yalnızca özel çıkarlarına baktıkları için –özel çıkarlar bireyler açısından, kendi kolektif çıkarlarıyla örtüşmez (aslında kolektif, kolektif yaşamın yanılısattıcı biçimidir)– kolektif çıkar, onlara “yabancı” olan, onlardan “bağımsız” olan ve kendisi de özelliği olan ve özel bir “genel” çıkar olan bir çıkar gibi görünmektedir, ya da bu bireyler, demokraside olduğu gibi, bu ikilik içinde hareket etmek zorundadırlar. Öte yandan kolektif ve kolektif sanılan çıkarlarla gerçekte durmadan çarpışan bu özel çıkarların (...) kavgası, aldatıcı “genel” çıkarın devlet biçimindeki pratik müdahalesini ve dizginlemesini zorunlu kılar.

Devletin özel çıkarlar ile genel çıkarların çatışmasını bastırmak üzere biçimlenişi, genel çıkar ya da kolektif çıkar olarak sunulan siyasi söylemle bütünleşmektedir. Denhardt'lar ise özel çıkarların ve kolektif çıkarların tümünün yurttaşların katılımı yoluyla bürokraside temsil edilebileceğini düşünmektedirler. Adeta bir uyum içindeki çıkarlar bütünü, iktisadi alandaki bütün eşitsizliklerin ve çatışan sınıfsal çıkarların yok sayıldığını göstermektedir.

Son önermede de yurttaşların demokratik katılımının devlet meşruiyetini arttıracığı söylenmektedir. Poulantzas'a göre ise politik meşruiyet (kapitalist devletin meşruiyeti) ya da kurumların meşruiyeti açısından bakıldığında bunların bir formasyondaki egemen ideoloji ile olan ilişkilerini incelemek mümkündür, daha da özel olarak söylenirse meşruluk ya da meşruiyet egemen ideolojinin özgül politik etkisini gizler. Dahası politika bilimi ya da devlet olgusunun kendisi için meşruluk veya meşruiyet genel kural olarak politik yapıların bir sistemin faileri tarafından kabul görme tarzını ifade etmektedir (Poulantzas, 2003: 256-257). Denhardt'ların yurttaşlar aracılığı ile meşruiyetinin pekiştirilmesi gerektiğini söyledikleri devlet, egemen ideolojinin pekiştirilmesi ve politik alanda yarattığı sonuçların gizlenmesi açısından ön plana çıkmaktadır. Denhardt'ların bu söylemlerinde, devletin meşruiyetini sağlamada yurttaşların görevli olduğu ima edilmektedir. Devlet- toplum ya da devlet-yurttaş özdeşleşmesi zımni olarak kabul edilmektedir. Oysa Holloway (2011: 135) devlet ve yurttaşlık ile ilgili olarak şöyle demektedir:

... hiçbir şey yapmasa da, polis, bürokratlar ya da politikacılar yerinden oynamasa da böler, sınıflandırır, tanımlar ve fetişleştirir. Devletin bu varlığı, 'kendi' bölgesinin, 'kendi' toplumunun 'kendi' yurttaşlarının

bölgesel bir tanımdır. Devletin bu varlığı yurttaş olmayanlar aleyhine yabancılar nitelmesi yapan ayrımcılıktır... Devlet sürekli bir kendini- oluşturma, kendini- tanımlama sürecidir... Toplumun uyruklara bölünmesinin toplum kaynaklı olduğunu söylemek ne kadar yersizse bunun ifade biçimleri de o kadar ortadadır. Bu bölme biçimi, bu sınıflandırma ya da kimliklendirme biçimi, son yüzyılın tanıklığında dağlar dolusu cesedin yığılmasından anlaşılacağı üzere, hiç şüphesiz sermayenin egemenliğinin en zalim ve en vahşi tezahürüdür.

Devlet meşruiyetinin artırılmasının yurttaş katılımıyla sağlanması tam da Holloway'ın bahsettiği noktaların önemsenmemesi ile ilgilidir. Denhardt'lar devlet meşruiyetinin sağlanmasının bir yolu olarak yurttaşların katılımını işaret ederken toplumu bölen, sınıflandıran, tanımlayan ve fetişleştiren bir yapının bölünmüş ve sınıflandırılmış kişilerce meşruiyetinin sağlanmasının anlamsız kalacağı gerçeğine değinmemektedirler. Oysa bu düşünüş biçiminin içerisinde gizil olarak devlet ve toplumun uyum halinde ve kol kola olduğu ön kabulü gömülüdür (Holloway, 2011: 134). Toplumsal çatışmaların ve sınıfsal farklılıkların kapitalist devlet biçimi içerisindeki konumlanması ve bizzat çatışmaların statik bir hale gelmesiyle ilişkili bulunan devlet yapılanması göz ardı edilmektedir. Bu açıdan Yeni Kamu Hizmetinin bölünmüş bir toplum ve meşruiyeti artmış bir kapitalist devletle iç içe olduğu görülmektedir.

Sonuç

Denhardt'lar Eski Kamu Yönetimi ve Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımlarının eleştirisi üzerine kurdukları Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımlarını, yurttaşlık temelinde inşa etmişlerdir. Fakat eski ve yeni olana yönelik itirazları kapitalist üretim biçimi ve onun toplumsal formasyonu ile yönetsel gerçeklikleri açısından bir farklılık doğurmamaktadır. Kamu hizmeti kavramının modern dönemde devlet yapılanması açısından denk düştüğü tamamlayıcılık ilişkisi, Denhardt'ların yaklaşımında da göz ardı edilmektedir. Normatif bir algıyla üretim biçiminin gerçekliği yok sayılarak yurttaşlık vasıtasıyla devlete ve topluma ilişkin sorunların çözülebileceği fikri daha önceki yaklaşımlardan niteliksel olarak geniş bir farklılık sunmamaktadır. Siyasal ve iktisadi olanın biçimsel ayrımı üzerinden siyasal alanda atomize bireylere biçimsel bir eşitlik sunan yurttaşlık kavranışı, Denhardt'ların iktisadi alandaki eşitsizlikleri yok saymasına ve toplumun genel çıkar, kamu yararı, genel yarar gibi ifadelerle bir uzlaşma içinde sanmalarına ve sınıfsal farklılaşmaları görmezden gelmelerine neden olmuştur. Devlet faaliyetlerinin somutlaştığı bir alan olarak kamu hizmeti, kapitalizm dışı değildir. Zira devlet, kapitalist toplumda devlet olma niteliğinden çok kapitalist devlet olma niteliği taşımaktadır (Akbulut, 2013: 168). Denhardt'ların yurttaşlık temelli Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımı bu bakımdan kamusal olanın bir ayrıcalığı ya da içerisine idealist anlamlar yüklenmiş ve ideolojik olarak içeriklendirilmiş bir niteliğe bürün-

mekte, yaklaşımda yurttaşlığın kapitalizme ve onun toplumsal formasyonuna ilişkin niteliğine değinilmemektedir. Bu bakımdan kamu hizmetinin eski olanı ile yeni olanı arasında da niteliksel olarak hangi biçimlerden dolayı bir ayrıma gidildiği netleşmemektedir. Denhardt'ların eleştiri olarak sundukları Yeni Kamu Hizmeti yaklaşımları, eleştirdikleri ile büyük oranda benzer bir zemine oturmaktadır. Gerçekten de yeni bir kamu hizmeti anlayışı türetilecek ise, çözüm olarak yurttaşlık açısından iktisadi olan ile siyasal olanın ayrıkışlığının gizlenmesi üzerinden biçimsel bir yurttaşlık anlayışı ile değil, her iki alanda da niteliksel bir eşitliğin temel alındığı, kamu hizmetlerinin bu iki yönlü eşitlikle zemine oturduğu bir anlayışın benimsenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Akbulut, Ö. (2007) *Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, Ankara: TODAİE Yayını.
- Akbulut, Ö. (2010) "Yönetel Gerçeklik ve Yönetel Olan", *Prof. Dr. Kurthan Fişek İçin Yönetim Üzerine*, Sayan, İ. Ö. (der.), Kayaum Yayın No:7, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 53-60.
- Akbulut, Ö. (2013) "Küresel Kapitalizm ve Devlet", *Toplum ve Hekim*, 28, 3, 165-171.
- Barber, B. (1995) *Güçlü Demokrasi* (çev. M. Beşikçi), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (1999) *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar* (çev. U. Öktem), İstanbul: Gündüz Basım Yayım.
- Denhardt, J. V. ve Denhardt, R. B. (2007) *The New Public Service*, New York: M. E. Sharpe.
- Fişek, K. (2016) "Bürokrasi Üzerine", *Das Yönetim*, Aydın, R. ve Çakır M. (der.), Ankara: Nota Bene Yayınları, 21-48.
- Fişek, K. (2016) "İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinde Bürokrasinin Doğuşu", *Das Yönetim*, Aydın, R. ve Çakır M. (der.), Ankara: Nota Bene Yayınları, 49-74.
- Holloway, J. (2011) *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek* (çev. P. Sıral), İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi http://www.ankarabarasu.org.tr/Siteler/abihm.org/fransiz_insan.html
- Marx, K. ve Engels, F. (1976) *Alman İdeolojisi* (çev. K. Somer), Seçme Yapıtlar, Birinci Cilt, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997) *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* (çev. K. Somer), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997) *Yahudi Sorunu*, (çev. N. Berkes), Ankara: Sol Yayınları.
- Marshall, T. H. ve Bottomore, T. (2000) (der.) *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (çev. A. Kaya), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Neocleous, M. (2015) *Sivil Toplum Yönetmek* (çev. B. Ahıska), Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Poggi, G. (2011) "Yurttaşlar ve Devlet: Geçmiş Bakış ve Muhtemel Gelecek", *Devletler ve Yurttaşlar*, Skinner, Q. ve Strath, B. (der.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 39-52.
- Poulantzas, N. (2003) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* (çev. Ş. Ünsaldı), Ankara: Epos Yayınları.
- Skinner, Q. (2011) "Devletler ve Yurttaşların Özgürlüğü", *Devletler ve Yurttaşlar*, Skinner, Q. ve Strath, B. (der.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3-24.
- Wood, E. M. (2008) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, (çev. Ş. Artan), İstanbul: Yordam Kitap Yayını.
- Zengin, O. (2008) "Kamu Yönetimi Disiplininde Eleştirel Kuram: Box ve Denhardt Üzerine Bir İnceleme", *Ammec İdaresi Dergisi*, 41,3, 1-39.

